

ПИТАННЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА

В. Тацій, академік АПрН України,
Ю. Тодика, чл. -кор. АПрН України

Конституція України і правосвідомість юристів

Правосвідомість — це сукупність ідей, уявлень та почуттів про діюче і бажане право, про дії органів і осіб у сфері правового регулювання. В літературі виділяються звичайна, наукова та професійна правосвідомість. До останньої належить й правосвідомість юристів, яка є різновидом правосвідомості і характеризується тим, що безпосередньо пов'язана з вміннями і навичками практичного пізнання і застосування правових норм. Розглянемо, як на наукову і професійну правосвідомість юристів вплинули норми Конституції України 1996 р. При цьому слід враховувати й те, що на сам розвиток в Україні державотворчого і нормотворчого процесів істотно впливає й рівень цієї правосвідомості, який значною мірою визначає якість законотворчої, правозастосовної та правоохоронної діяльності державних органів, рівень забезпечення прав і свобод людини і громадянина. Правосвідомість юристів впливає на функціонування державних інституцій, органів місцевого самоврядування, темпи становлення громадянського суспільства, реалізацію принципів основ конституційного ладу України і насамперед верховенства права. Правосвідомість юристів є джерелом їх правової активності в правовому полі України. Вона істотно вплинула на Конституцію, її демократичну спрямованість, втілення в ній світових наробок конституціоналізму, їх реалізацію в державно-правовій практиці.

Правосвідомість юристів знаходить своє втілення в законах, інших нормативно-правових актах, впливає на процес і результати правотворчості, визначає зміст і форму актів, що приймаються, їх структуру, специфіку окремих норм і правового акта в цілому, його демократичну чи антидемократичну спрямованість. Право-

свідомість юристів — безпосереднє джерело права. Особливо це відноситься до такого визначального акта, як Конституція України 1996 р., в якій знайшли відображення перш за все погляди юристів-теоретиків, рівень їх загальної, політичної та правової культури, розуміння реальної ситуації в Україні і можливі тенденції її розвитку в майбутньому. При підготовці різних проектів Конституції юристи виходили як з існуючих, так і з ідеальних моделей. До останніх, наприклад, відносяться положення ст. 1 Конституції, що Україна є демократична, соціальна, правова держава. Це ідеал, до якого слід прагнути і на досягнення якого повинні працювати структури держави і громадянського суспільства. Через правосвідомість і завдяки їй законодавець, як говорив Г. Гегель, «уловлює дух своєї епохи» і віддзеркалює його в правових актах.

Зараз демократичні конституційні приписи все більш істотно впливають на правосвідомість юридичних кадрів, формування їх уявлень про принципи світового конституціоналізму, що закріплені на рівні Основного Закону, правовий статус особи в демократичному суспільстві, структуру, завдання та функції державних інституцій, органів місцевого самоврядування, характер взаємовідносин держави і громадянина тощо. Активна роль конституційних норм після двох років дії Основного Закону все більше проявляється по відношенню як до суспільної, так і до індивідуальної правосвідомості, політичної та інших видів свідомості юридичних кадрів.

Істотний вплив Конституції України на правосвідомість юристів знаходить свій вираз в тому, що закріплені в ній демократичні приписи світового конституціоналізму (насамперед принцип розподілу влад, пріоритет прав особи, політична, економічна та ідеологічна багатоманітність, суверенітет народу, правова держава) надають обов'язкового значення тим правовим і політичним поглядам та уявленням, які визріли в суспільній думці, але ще не стали пануючими. Будучи втіленими на конституційному рівні, вони одержують авторитет від самого народу, який згідно зі ст. 5 Основного Закону є єдиним джерелом влади в Україні. Конституція України, як це зазначено в її преамбулі, прийнята Верховною Радою від імені Українського народу — громадян України всіх національностей. Це, безумовно, визначає їх активну роль у формуванні і розвитку правосвідомості юридичних кадрів.

Правосвідомість юристів виконує регулятивну функцію в процесі правореалізації, насамперед при розгляді юридичних справ,

прийнятті правозастосовних актів, всіх видів конкретних юридичних рішень. Відповідно, демократичні приписи Конституції України істотно впливають на даний процес. Демократична правосвідомість юристів, яка формується на базі конституційних приписів і втілюється в правозастосовній діяльності, має велике значення для забезпечення законності і правопорядку. Це пов'язано передусім з тим, що загальний, абстрактний характер правових норм породжує труднощі при правозастосуванні, оскільки закон має загальний характер, а ситуація завжди є конкретною. Тому одиначне підводиться під загальне за допомогою судження. Якщо у юриста на підставі і за допомогою конституційних приписів сформовано демократичне мислення, то його правозастосовна діяльність спрямована на забезпечення прав людини і громадянина. Тут йдеться про професійно-юридичну свідомість як різновид правосвідомості, яка формується під впливом норм Конституції України, інших конституційних і звичайних законів. Виходячи з цього, можна зробити висновок, що правосвідомість юридичних кадрів виступає органічною частиною як правотворчої, так і правозастосовної діяльності, виконує роль їх механізму. Тому, аналізуючи вплив конституційних норм на становлення правосвідомості українських юристів, не слід різко протиставляти норми Конституції України і вже існуючий рівень правосвідомості юридичних кадрів, оскільки вони досить тісно взаємопов'язані.

Життя ставить перед правосвідомістю юристів відповідні вимоги, яким вона повинна відповідати. На відміну від правосвідомості звичайного громадянина правосвідомість юристів має виходити насамперед з конституційних приписів, бути теоретичною, тобто становити собою систему правових знань, втілених в конституційно-правових принципах, нормах, категоріях, розумінні головних тенденцій і закономірностей розвитку державно-правових процесів в Україні. Конституційно-правова теорія є концептуальним підґрунтям формування демократичного світогляду юристів, в тому числі студентів юридичних вузів. І це обумовлює особливе значення викладання курсу конституційного права України в юридичних вузах республіки, його істотну роль в становленні правосвідомості студентів, зорієнтованої на демократичні цінності світового конституціоналізму.

Конституційні приписи впливають на становлення сучасної правової культури, правосвідомості юридичних кадрів. В цьому напрямку діють як позитивні, так і негативні чинники. До останніх

відносяться насамперед складні економічні та соціальні умови функціонування в нашій країні суспільних процесів. Тільки за умов реальної демократії можлива цілеспрямована і спеціально організована діяльність по становленню демократичної правосвідомості, сучасної правової культури юридичних кадрів. Але якщо конституційні норми істотно розходяться з існуючими реаліями, то це, безумовно, негативно впливає на процес становлення демократичної правосвідомості юристів, в тому числі студентів юридичних вузів. Слід враховувати й те, що юридична і фактична конституція в жодній країні світу повністю не збігаються, і це пов'язане з тим, що конституція — не тільки юридичний, а й політичний документ, в якому не тільки констатується досягнутий рівень розвитку суспільних відносин, а й містяться норми-завдання, моделі і цілі на майбутнє. Конституціям, як правило, притаманна, крім інших, також прогностична функція. Але коли юридична і фактична конституція дуже істотно не збігаються і багато її положень носять нереальний характер, то це не тільки деформує професійну правосвідомість юристів, а й заважає її становленню на демократичних засадах. Даний процес діалектично взаємопов'язаний, і це слід враховувати в правовиховній роботі з юридичними кадрами.

Формування в Україні демократичної, правової держави значною мірою визначається якістю професійної діяльності юристів, їх правосвідомістю. Тому правове виховання юристів, становлення їх правосвідомості повинні відбуватися на підставі закріплених в Основному Законі демократичних цінностей, існуючих в республіці політико-правових реалій і тенденцій їх подальшого розвитку. Якщо не враховувати цього, то це потім негативно відіб'ється на правосвідомості юристів. Тут неприпустимо як забігати вперед, так і відставати. Слід брати до уваги й те, що правове виховання і правосвідомість юристів мають свою специфіку. Тому вони повинні бути реалізовані в межах спеціальних програм, відповідних організаційних форм і методів, стратегічних і тактичних завдань правовиховної роботи з врахуванням специфіки діяльності різних спеціальностей юристів. Така диференційована правовиховна діяльність щодо юристів (суддів, адвокатів, прокурорських працівників, працівників органів внутрішніх справ тощо) є об'єктивно необхідною.

Вона є значущою й для юристів законодавчого органу, оскільки сам парламент деколи порушує Конституцію України. Так, Вер-

ховна Рада суттєво її порушувала при прийнятті Закону «Про вибори народних депутатів України», на що звернув увагу Конституційний Суд України. Тому важливо, щоб правосвідомість юристів базувалась на демократичних конституційних засадах, які втілені передусім в основах конституційного ладу України.

Особливо важливим завданням слід вважати профілактику в Україні правового нігілізму, навіть серед юристів. А він, на жаль, має місце. Поряд з правовиховною роботою цьому повинні слугувати: заходи щодо забезпечення високої якості законів, інших нормативно-правових актів; зміцнення законності в державі, перш за все конституційної, правопорядку; активне проведення правової реформи, зорієнтованої насамперед на істотне підвищення ролі судових органів у захисті прав людини і громадянина. Важливо привести у відповідність з вимогами сучасних реалій професійне навчання і виховання юристів, інших державних службовців, проводити систематичну роботу по підвищенню рівня правової культури всіх суб'єктів правоохоронної системи. І орієнтир тут — приписи Конституції України. Висока соціально-правова активність юристів, яка ґрунтується на демократичних правових цінностях, може бути досягнута в разі дотримання таких основоположних принципів правовиховної діяльності, як науковість, плановість, систематичність, послідовність, диференційованість, забезпечення комплексного підходу.

Становлення демократичної правосвідомості юристів є досить непростим завданням. До однієї з причин правового нігілізму слід віднести й те, що в свій час в українській правовій системі панували адміністративно-командні підходи, секретні та напівсекретні відомчі правові акти, а Конституція і деякі більш-менш демократичні закони тільки декларували права і свободи особи, які в житті реально не забезпечувалися. Були вкрай низькою роль суду, в цілому невисокий престиж права, Конституції. На жаль, і на сьогодні цей чинник продовжує діяти, хоча й не в такому обсязі. Подібну практику слід рішуче долати і насамперед через чітке застосування одного з визначальних принципів основ конституційного ладу України, згідно з яким Конституція України має найвищу юридичну силу, закони та інші нормативно-правові акти приймаються на її основі і повинні відповідати їй, норми Конституції є нормами прямої дії (ст. 8). У правовій системі необхідно забезпечити верховенство закону, а не відомчої інструкції.

Роль Конституції України в становленні сучасної правосвідомості юристів зумовлюється її визначальною роллю в національній правовій системі, юридичними властивостями, завданнями і функціями, демократичною спрямованістю її норм. Особливе значення мають приписи основ конституційного ладу, в яких відображені основоположні принципи світового конституціоналізму: верховенство права; народний суверенитет; розподіл влад; пріоритет прав людини; політична і ідеологічна багатоманітність; законність; правова, демократична, соціальна держава. Ці принципи впливають на законодавчу, правозастосовну та правоохоронну діяльність державних органів, яка значною мірою реалізується за допомогою активної роботи юристів.

Велике значення в становленні демократичної правосвідомості юристів мають наступні положення ст. 3 Конституції: а) людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю; б) права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави; в) держава відповідає перед людиною за свою діяльність; г) утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Такі положення в нашій конституційній історії закріплюються вперше, і вони принципово по-новому ставлять питання взаємовідносин держави і громадянина. Отже, діяльність держави, її органів і посадових осіб, в тому числі юристів, має бути спрямована на утвердження прав і свобод людини і громадянина, які визначають зміст і застосування законів, діяльність органів законодавчої, виконавчої та судової влади, місцевого самоврядування. Захист прав і свобод людини і громадянина є важливим завданням Української держави, і це визначає вимоги щодо правосвідомості, моральності, рівня правової культури юристів.

Положення ст. 3 Конституції безпосередньо пов'язані з її ст. 1, в якій Україна характеризується як правова, демократична, соціальна держава. Всебічне забезпечення прав людини і громадянина є характерним для правової держави, її визначальною ознакою. Ми прагнемо до становлення в Україні правової державності, що значною мірою залежить від правової культури законодавців, юристів, які працюють в державних інституціях вищого рівня. Реформування правової системи України повинно бути спрямовано на забезпечення прав і свобод людини і громадянина, надавати реальну можливість особі че-

рез інститути громадянського суспільства впливати на діяльність державних органів. Йдеться про необхідність якісного нормативно-регулювання правового статусу політичних партій, засобів масової інформації, інших структур громадянського суспільства. А це визначається передусім якістю правосвідомості законодавця, юристів, що розробляють такі акти, її демократичною спрямованістю.

Громадяни можуть активно впливати на державу через участь у виборах, референдумах, інші форми безпосередньої і представницької демократії. Тому важливо забезпечити систему реального волевиявлення народу, населення відповідної адміністративно-територіальної одиниці. Народ — титульний власник влади, тому необхідно забезпечити його особливий статус і можливості впливу на державні інституції, політичне життя. Правосвідомість юристів, які працюють в парламенті України, інших владних структурах і володіють правом законодавчої ініціативи, має істотне значення для становлення і розвитку законодавства про вибори, референдум. На жаль, вона не завжди перебуває на належному рівні. Так, Законом України від 24 вересня 1997 р. «Про вибори народних депутатів України» призупинялась реалізація виборчого права для осіб, які за вироком відбувають покарання в місцях позбавлення волі, — на строк перебування в цих місцях. Але згідно з ч. 2 ст. 70 Конституції не мають права голосу тільки громадяни, яких судом визнано недієздатними. Таким чином, ч. 4 ст. 3 цього Закону суперечила ч. 1 ст. 64 Конституції, відповідно до якої конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України. Порушена була і ч. 1 ст. 24 Конституції, яка закріплює, що громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Отже, парламентарі, в тому числі юристи, розробляючи закон про вибори, виходили з того, що можна порушити права громадянина і норми Конституції, яку ж самі й приймали, а інші юристи (з Конституційного Суду України) вважають, що така новела закону грубо порушувала Конституцію, конституційну законність, не відповідала демократичному конституційно-правовому статусу особи. В результаті це положення Закону було усунуто.

Виходячи з цього, вважаємо за необхідне акцентувати увагу на особливій значущості правосвідомості суддів Конституційного Суду України, оскільки ця державна інституція згідно зі ст. 150

Основного Закону має право вирішувати питання про відповідність Конституції України (конституційність) законів та інших правових актів Верховної Ради, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, дає офіційне тлумачення Конституції України та законів України. Не принижуючи ролі правосвідомості юристів інших державних структур, зазначимо, що роль правосвідомості суддів Конституційного Суду має особливе значення, оскільки вона безпосередньо пов'язана з конституційною матерією, забезпеченням конституційної законності, яка в цілому визначає законність і правопорядок в державі. Тому до суддів Конституційного Суду ставляться досить вагомі вимоги: а) бути громадянином України; б) досягти на день призначення сорока років; в) мати вищу юридичну освіту; г) мати стаж роботи за фахом не менш десяти років; д) проживати в Україні протягом останніх двадцяти років; е) володіти державною мовою. Ці вимоги суворіші за вимог до претендента на пост Президента України.

Де б ні працював юрист, він повинен звіряти свої дії, поведінку в правовій сфері з Конституцією України, оскільки вона має найвищу юридичну силу і її норми є нормами прямої дії. Принципове значення як для правотворчої, так і для правозастосовної та правоохоронної діяльності має положення про те, що звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується. Це означає, що людина має право звернутися до суду для забезпечення своїх законних інтересів незалежно від того, чи детально врегульовані або не врегульовані в поточному законодавстві відповідні відносини, а суд на підставі конституційних норм повинен вирішити спір.

Таким чином, складається нова правова ситуація, за якою, з одного боку, підвищується сам статус Конституції як юридичного документа в правовій системі України, а з іншого — права людини і громадянина можуть стати більш захищеними, ніж раніше, оскільки вперше в нашій конституційній практиці закріплюється пряма дія норм Конституції, що має основоположне значення для правозастосовної діяльності, гарантування прав особи. Тому від правосвідомості юристів значною мірою залежить становлення в Україні сучасної правозахисної практики, яка, на жаль, ще перебуває не на належному рівні.

Слід враховувати й ту обставину, що на процес становлення правосвідомості юристів впливають положення ст. 9 Конституції, згідно з якою чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. Професіограма сучасного юриста, особливо судді як фахівця, потребує від нього знання не тільки вітчизняного законодавства, а й міжнародно-правових актів. Тим більш, що кожен громадянин України відповідно до ч. 4 ст. 55 Конституції має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна.

На правосвідомість юристів особливо впливають такі положення Конституції: права і свободи людини і громадянина захищаються судом; кожному гарантується право знати свої права і обов'язки; право громадян на відшкодування матеріальної чи моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями або бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування; неприпустимість зворотної дії в часі законів та інших нормативно-правових актів; право кожного на правову допомогу; неприпустимість притягнення двічі до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме порушення; принцип презумпції невинуватості; недопущення обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина, крім випадків, передбачених Конституцією. На ці конституційні положення особливо слід акцентувати увагу в правовиховній роботі з юристами.

Нову етико-правову ситуацію для юристів «диктує» Конституція України, закріплюючи в ст. 63, що особа не несе відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом. Це досить важлива норма, яка повинна відігравати значну роль в становленні демократичної правосвідомості юристів. Тобто, це означає, що ніхто не має права примушувати людину до дачі свідчень проти себе самого або до визнання себе винуватим. Від неї забороняється вимагати свідчити проти членів сім'ї та близьких родичів. Таким чином, особа має право відмовитись від дачі свідчень, якщо вони звинувачують її та її близьких у вчиненні злочину, тобто можуть бути використані проти її інтересів. Ця конституційна новела спрямована на забезпечення прав особи і слугує її самозахисту від необ-

грунтованого обвинувачення. Але ж це складає і нову правову ситуацію для юристів, насамперед правоохоронних органів: не витягувати свідчення будь-якими засобами, в тому числі незаконним шляхом, застосовуючи фізичний і психологічний тиск, а діяти в межах вимог ст. 63 Конституції. Закріплення гарантій особи проти самообвинувачення змінює й сам принцип взаємостосунків громадянина і держави в особі її правоохоронних і правозастосовних органів. Це досить важливо для формування правової держави в Україні, захисту прав людини і громадянина.

Важливим показником демократичної правосвідомості юристів є ситуація, коли фахівці-юристи звіряють свої дії з високими стандартами прав людини, закріпленими в Конституції України. На жаль, суди при постановленні своїх рішень не часто посилаються на конституційні норми. Але важливо й те, що така практика починає формуватися і проявлятися як чітко визначена тенденція, котру слід підтримувати. Цьому слугує і постанова Пленуму Верховного Суду України від 1 листопада 1996 р. «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя».

В українській правовій культурі в системі джерел права зростає роль закону, що обумовлює загальним духом і змістом Конституції, яка проголосила Україну демократичною, правовою державою. В цій культурі відбувається процес становлення приватного права. Держава стає на захист домовленостей, які уклали між собою приватні особи. Цей процес можна порівняти з роздержавленням соціалістичної власності, приватизацією. Згідно з ч. 5 ст. 41 Конституції право приватної власності є непорушним. Таким чином, юристи, які працюють у правовому полі, зараз повинні виходити з принципово інших підходів. Йдеться перш за все про рівний захист всіх форм власності, а не про пріоритет державної і колгоспно-кооперативної власності, як це було раніш.

Конституція України 1996 р. ґрунтується на філософській концепції утвердження пріоритету людини по відношенню до всіх феноменів цивілізації та культури. Виходячи з цього, необхідно формувати правосвідомість і правову культуру юриста, зорієнтовані на пріоритет прав особи, забезпечення прав людини і громадянина. Тільки в такому разі ми зможемо йти шляхом становлення правової державності. Прогрес правової культури безпосередньо пов'язаний з розширенням обсягу прав і свобод людини, підвищенням

рівня її захищеності. В цілому правовий розвиток йде сьогодні від соціоцентристського до персонцентристського типу правової культури, тобто до такої культури, в центрі якої перебувають особа, її права, свободи, законні інтереси і відповідно всі правові засоби, механізми та інститути, спрямовані на підтримку центрального, провідного становища особи як вищої цінності в культурі¹. Вважаємо, що персонцентристський підхід досить чітко втілений в ст. 3 Конституції, яка встановлює, що людина визнається в Україні найвищою соціальною цінністю, що утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Це положення важливо чітко втілити на практиці. Разом з цим немає підстав різко протиставляти персонцентристський і соціоцентристський підходи, оскільки особа реалізує свої права і свободи в реальному суспільстві і за допомогою відповідних органів і організацій.

Надійшла до редколегії 09. 11. 98

А. Засць, канд. юрид. наук

Формування ідеї правової державності в процесі створення нової Конституції України (1990-1994 рр.)

У функціонуванні сучасних суспільств і держав, підтриманні правопорядку конституція має особливе значення. Найвища в системі нормативно-правових актів юридична сила, багатофункціональний характер, концентрованість у ній соціальних сподівань, владно-організуючий характер, ключова роль в гарантуванні прав і свобод особи підносять конституцію до рівня «закону над законами».

Поняття конституції, виникнувши в останні роки VI ст. до н. е. в Афіській державі як сукупність законів, з часом перетворилося на розуміння конституції як єдиного цілісного політико-правового документа, основного закону держави, який містить фундаментальні норми, що регулюють найбільш важливі питання державного устрою, розраховані на особливу довготривалість, характеризуються постійністю і незаперечністю.

¹ Див.: Семітко А. П. Развитие правовой культуры как правовой процесс. Екатеринбург, 1996. С. 11.